Kandidaatintutkielma

JAMES HIRVISAARI

Teodikea ja antiteodikea

Kaikkivaltiaan hyvyyden puolustus ja puolustamattomuus

Hirvisaari, James

Kandidaatintutkielma

Systemaattinen teologia

Ohjaaja: Professori Sami Pihlström

Helmikuu 2018

HELSINGIN YLIOPISTO – HELSINGFORS UNIVERSITET	
Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion Teologinen tiedekunta	Laitos – Institution Systemaattinen teologia

Tekijä – Författare

Hirvisaari, James

Työn nimi – Arbetets titel

Teodikea ja antiteodikea – Kaikkivaltiaan hyvyyden puolustus ja puolustamattomuus

Oppiaine – Läroämne

Uskonnonfilosofia

Työn laji – Arbetets art	Aika – Datum	Sivumäärä – Sidoantal
Kandidaatintutkielma	7.2.2018	15 (19)

Tiivistelmä – Referat

Pahan ja kärsimyksen olemassaoloon on tarjottu historian aikana moninaisia selityksiä. Niin kutsutut teodikeat, joilla mahdollisen Jumalan hyvyyttä ja kaikkivaltiutta on haluttu puolustaa esittämällä uskonnonfilosofisia perusteluja pahan ja kärsimyksen olemassaololle ja oikeutukselle, ovat pyrkineet tarjoamaan järkiperäisiä vastauksia ratkaisemattomalta vaikuttavaan ongelmaan. Dilemma on kuitenkin niin vakava, että useimmat selitykset tuntuvat suorastaan puoskaroinnilta. Sen tähden on syntynyt erilaisia antiteodikeoita, joilla väärältä ja kärsimyksiä vähättelevältä vaikuttava Jumalan puolustaminen pyritään lähinnä eettisin perustein tyrmäämään.

Teologisessa diskurssissa Jumalaa ja kärsimystä on puolustettu yleisesti kahdella päälinjalla. Toinen painottaa ihmisen tahdon vapautta hänen valinnoissaan hyvän ja pahan välillä, ja toinen painottaa kärsimyksen merkitystä sielun muokkaajana ja kasvattajana. Teodikeat pyrkivät hyväksymään kärsimyksen jollakin tavoin tärkeänä osana maailmanjärjestystä. Antiteodikeat puolestaan pitävät kärsimyksen instrumentalisointia moraalittomana, ja ne pyrkivät korostetun ehdottomaan rehellisyyteen ja nöyryyteen elämän vakavimpien ja pysähdyttävimpien tosiasioiden edessä.

Tässä tutkielmassa esitellään joitakin teologien ja filosofisten ajattelijoiden muotoilemia teodikeaan pohjautuvia ajatusrakennelmia sekä sellaisia vastustavia antiteodikeoita, ja tekijä esittää myös oman spekulatiivisen teoriansa ongelman ratkaisuksi. Viimeisenä on yhteenveto, jossa esitetään lyhyesti tutkimuksen ydinasiat ja johtopäätökset. Lisäksi liitteenä on raportti aiheen käsittelyn yhteydessä suoritetusta kyselystä. Tekijä toivoo tutkielman tarjoavan lukijalle uusia uskonnonfilosofisen ajattelun hienoinstrumentteja sekä myös eväitä arkipäiväiseen elämänhallintaan.

Avainsanat – Nyckelord

Filosofia, teologia, teodikea, uskonnonfilosofia, uskonto

Säilytyspaikka – Förvaringställe

Helsingin yliopiston kirjasto

Muita tietoja

Sisällysluettelo

1. Johdanto

Universumin mysteeri on suuri. Kaiken alkuperä ja olemassaolo ovat salaisuuksien verhoamia. Elämme käsittämättömässä maailmassa. Suuret ja pienet filosofit ovat kautta aikojen pyrkineet ymmärtämään kaikkeutta, mutta perimmäinen totuus ja olevaisen syvin luonne tuntuvat olevan ihmismielen tavoittamattomissa. Käytännöllisesti katsoen kaikki maailmanselitykset ovat uskon varassa. Tiede on pyrkinyt hyvinkin laaja-alaisesti saamaan selville, kuinka universumi sekä makro- että mikrotasolla toimii, mutta olemisen alkusyytä ei ole kyetty tavoittamaan. Metafyysiset pohdinnat Jumalasta eivät ole tähän päiväänkään mennessä tuottaneet muuta kuin modaalista spekulaatiota. Vastaansanomattomia todisteita Luojasta tai jumaluuksista ei ole esitetty.

Merkittävä osa maapallon ihmisistä kuitenkin uskoo maailmamme yliluonnolliseen alkuperään. Eri uskonnoissa uskotaan hiukan eri tavalla ja erilaisten oppien mukaisesti. Uskomuksia lienee silti yhtä paljon kuin ihmisiä; kansanusko voi olla hyvinkin monenkirjavaa. Vaikuttaa siltä, että Jumalaan uskominen ei kuitenkaan ole riippuvainen sivistyksestä tai älykkyydestä, sillä hyvinkin älykkäillä ihmisillä voi olla teistisiä uskomuksia. Valistuksesta ja sekularisaatiosta huolimatta ihmiskunnan luonnontieteisiin nojaava skeptinen väestönosa ei ole kyennyt tekemään lopullista pesäeroa uskonnolliseen uskoon ja sen esittämiin haasteisiin. Koska perimmäistä tietoa ei ole, jokaisen rehellisen ihmisen on kuitenkin perusteltua omaksua maailmankuvaansa – uskosta tai epäuskosta riippumatta – ainakin jossakin määrin myös agnostista asennetta.

Vaikka luomisteoria voi ensi tuntumalta vaikuttaa liiankin helpolta ratkaisulta, Luojasta puhuminen johtaa väistämättä vaikeisiin kysymyksiin. Jumalan olemusta on eri aikakausina pohdittu, ja syntyneistä uskonkäsityksistä on muotoiltu dogmeja, joilla on vaikea kuvitella olevan mitään tekemistä todellisuuden kanssa, mutta jotka saattavat toki olla tärkeitä eri uskonyhteisöjen itseymmärryksessä ja opillisten kokonaisuuksien hahmottamisessa. Mutta minkälainen on Jumala? Perimmäinen entiteetti on niin äärettömän suuri, että ihmisymmärrykseen se ei voi mitenkään mahtua. Jumalasta on vaikea saada edes mielikuvaa. Silti voidaan ajatella, että luomakunta sisältää viitteitä salatusta Luojastaan.

Vaikeimpiin kysymyksiin kuuluu myös kärsimyksen ongelma. Asia liittyy läheisesti Jumalan olemuksen pohtimiseen. Maailmassa on kärsimystä ja pahuutta. Jos Jumala on olemassa, miksi hän sellaisen sallii? Ja *millainen* Jumala sallii kärsimyksen ja pahuuden? Onko Jumala itse kenties paha tai vähintään julma ja säälimätön? Perinteisesti ainakin teistisissä uskonnoissa on ajateltu, että Jumala on kaikkivaltias ja hyvä. Siitä seuraa kuitenkin riipivä teologinen ja

uskonnonfilosofinen ongelma: miksi kaikkeen kykenevä hyvä Jumala sallii pahan? Miksi maailmassa on kärsimystä, jos Jumala on kaikkivaltias ja hyvä?

Pahan ja kärsimyksen olemassaoloon on tarjottu historian aikana monenlaisia selityksiä. Nämä niin kutsutut teodikeat[1], joilla Jumalan hyvyyttä ja kaikkivaltiutta on haluttu puolustaa esittämällä erilaisia perusteluja pahan ja kärsimyksen olemassaololle ja oikeutukselle, ovat pyrkineet tarjoamaan järkiperäisiä vastauksia ratkaisemattomalta vaikuttavaan ongelmaan. Dilemma on kuitenkin niin vakava, että useimmat selitykset tuntuvat suorastaan puoskaroinnilta. Sen takia on syntynyt erilaisia antiteodikeoita, joilla helppoheikkimäiseltä ja väärältä ja kärsimyksiä vähättelevältä vaikuttava Jumalan puolustaminen pyritään lähinnä eettisin perustein tyrmäämään.

Pahuutta ja kärsimystä tarkasteltaessa on erotettava toisistaan luonnollinen paha ja moraalinen paha. Luonnollinen paha ilmenee nimensä mukaisesti luonnossa, ilman pahuutta sisältäviä intentioita. Maanjäristykset, tsunamit, tulivuorenpurkaukset ja muut luonnonkatastrofit, onnettomuudet, sairaudet sekä esimerkiksi eläinkunnassa tapahtuvat näennäiset julmuudet johtuvat maailmassa vaikuttavista uhista ja epävarmuustekijöistä eivätkä suoranaisesta pahuudesta. Sen sijaan ihmisen toiminnassa on usein havaittavissa moraalista pahaa, joka toisinaan tavoittaa käsittämättömät mittasuhteet. Sodissa, terrorismissa ja joissakin karmeissa väkivallanteoissa ilmenee täysin tahallista tuskan tuottamista, jonka voidaan sanoa olevan suorastaan demonista laatua. Joskus myös eläinten kohtelussa voidaan havaita ihmisten silkkaa pahuutta ja ilkeyttä viattomia luontokappaleita kohtaan. On helppoa todeta, että moraalisen pahuuden valtaamassa ihmisessä on jotakin todella vakavasti vialla; silti olemme kaikki sille alttiita.

Teologisessa diskurssissa Jumalaa ja kärsimystä on puolustettu yleisesti kahdella päälinjalla. Toinen painottaa ihmisen tahdon vapautta hänen valinnoissaan hyvän ja pahan välillä, ja toinen painottaa kärsimyksen merkitystä sielun muokkaajana ja kasvattajana. Teodikeat pyrkivät puolustamaan Jumalaa tai ylipäätään hyväksymään kärsimyksen jollakin tavoin tärkeänä osana maailmanjärjestystä.

Maailman pahuus ja hirvittävän kärsimyksen reaalisuus ovat olleet ehkä tärkeimpiä syitä ateistisen maailmankatsomuksen omaksumiseen. Monet ajattelevat, että maailma on niin paha, että Jumala ei kerta kaikkiaan voi olla olemassa, ei ainakaan hyvä Jumala. Kärsimys näyttäytyy tarkoituksettomana, merkityksettömänä, brutaalina ja absurdina, ja vaikuttaa siltä, että se ei jakaudu tasaisesti. Antiteodikeat pitävät kärsimyksen instrumentalisointia moraalittomana, ja niiden argumentointi keskittyykin suurelta osin kärsimyksen vähättelemisen tuomitsemiseen. Ne

[1] Termi Gottfried Leibnizilta kirjassa Essais de Théodicée (1710)

pyrkivätkin korostetun ehdottomaan rehellisyyteen ja nöyryyteen elämän vakavimpien ja pysähdyttävimpien tosiasioiden edessä.

Tämän tutkielman tutkimuskysymys on puhtaasti uskonnonfilosofinen. Tarkastelun fokuksessa on teodikean ja antiteodikean välinen jännite, keskustelu ja rajanveto. Tutkielman luvussa kaksi esittelen joidenkin ajattelijoiden muotoilemia teodikeaan pohjautuvia ajatusrakennelmia sekä sellaisia vastustavia antiteodikeoita, ja luvussa kolme esitän tutkimukseni – jonkun mielestä ehkä grandiositeettisena – huipentumana oman spekulatiivisen teoriani ongelman ratkaisuksi. Viimeisenä on loppusolmu, joka pyrkii kokoamaan yhteen erittäin laajasta aihepiiristä laaditun varsin suppean ja tiivistetyn esitykseni ytimen. Lisäksi liitteenä on raportti suorittamastani kyselytutkimuksesta, jonka tarkoituksena oli selvittää, missä määrin maailman pahuus on perusteena nykyihmisten ateismille.

Toivon, että tutkielmani tarjoaa lukijalle uusia uskonnonfilosofisen ajattelun hienoinstrumentteja sekä myös eväitä arkipäiväiseen elämänhallintaan. Maailmassa on pahuutta ja kärsimystä, ja Jumala saattaa siitä huolimatta olla olemassa – jopa kaikkivaltias ja hyvä Jumala.

2. Teodikeat ja antiteodikeat

2.1 Yleistä

Uskonnonfilosofista teodikeakeskustelua on käyty perinteisesti lähinnä kristillisessä kontekstissa. Sen yhtenä juonteena raamattuteologia on pyrkinyt tarjoamaan kärsimyksen ja pahan ongelmaan omia vastauksiaan, mutta uskonkäsityksiin ja pyhiin teksteihin sidotut perustelut eivät tietenkään kestä tieteellistä tarkastelua. Ongelmaan pitäisi löytyä järjellinen ja puhtaan filosofinen ratkaisu ilman uskonnollista viitekehystä. On toki mahdollista ajatella ja uskoa, että hyvä Jumala on hylännyt kelvottoman maapallon ja tehnyt siitä universumin kaatopaikan, mutta suuressa armossaan ja pitkämielisyydessään vielä haluaa pelastaa sieluja kadotukselta ja lopulliselta tuholta. On toki mahdollista ajatella ja uskoa, että maailma on ihmiskunnan syntiinlankeemuksen takia pahan vallassa, eikä vanhurskaalla Jumalalla ole edes oikeutta puuttua asiaan väkisin, vaikka kykenisikin. Raamatun alkukertomuksen mukaan syntiinlankeemus johti siihen, että ihminen tuli tuntemaan hyvä ja pahan, minkä voi tulkita myös positiiviseksi asiaksi. Viekas käärme kuitenkin jo oli paratiisissa, joten narratiivin kokonaiskuvassa on mustia aukkoja.

Yksioikoiset selitykset saattavat toimia kristinuskon ja kirkon sisällä, kun pahuuden ongelmaa ei voida kiertääkään, mutta uskonnonfilosofisesti ne eivät ole tyydyttäviä. Pyhistä kirjoituksista saatava informaatio saattaa viitata oikeaankin suuntaan, mutta sellainen ei kelpaa millään tavoin päteväksi argumentiksi filosofisessa keskustelussa ja työskentelyssä, vaan on välttämätöntä pyrkiä luotaamaan syvemmälle metafysiikkaan.

Filosofi voi olla kristitty, vaikka hän ei olisi raamattuteologi tai fundamentalisti. Ja kristitty voi tarkastella maailmaa puhtaasti filosofisilla ajatustyökaluilla. Syntiinlankeemus on tarina, joka antaa helpon selityksen maailman nykytilaan: mystinen kirous näyttää koskevan koko luomakuntaa – ihminen on paha, luonto on julma, ja eläimetkin syövät toisiaan. Kuitenkin se ajatus, että Jumala loi hyvän ja hienon maailman, mutta mokoma ihminen pilasi kaiken, tuntuu kovin omituiselta ja epäuskottavalta myytiltä, joka ei kykene tyydyttämään totuuden etsijän ymmärrystä perin pohjin.

Uskonnonfilosofian saralla universumin tutkija haluaakin saada hämärää myyttiä tarkemman teoreettisen kuvan olevaisesta. Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) ei tiennyt kvanttifysiikasta mitään, mutta hän muotoili aikanaan oman metafyysisen maailmankuvansa, jonka mukaan maailmankaikkeus rakentuu ”monadeista”[2]. Monadeihin ei tässä yhteydessä syvennytä, mutta on selvää, että universumin kokonaisvaltaiseen ymmärtämiseen pyrkivä *metafysiikan kaiken*

---

[2] Leibniz: Monadologie (1714)

teoria[3] tarvitsee kaikkien tieteenalojen yhteistyötä. Esimerkiksi uskonnonfilosofia kaipaa rinnalleen kvanttifysiikkaa ja päinvastoin.

Rehellistä ihmistä kiinnostaa totuus, olipa se mikä hyvänsä. On erittäin oikein pyrkiä pureutumaan asioiden ytimeen kaikilla tieteenaloilla. Jossakin vaiheessa tulee silti kohta, jossa lähestytään metafysiikan rajapintaa. Kun harrastetaan ihmismielen tutkimista, filosofista kosmologiaa ja varsinkin teologiaa, todellisuuden perimmäistä luonnetta tavoitteleva metafysiikka astuu väistämättä jossakin vaiheessa näyttämölle pääroolin kantajan muodossa. Niinpä teodikeaa koskevissa keskusteluissa metafysiikan rooli on korostuneesti esillä näillä kaikilla sektoreilla. Ei riitä, jos tavoitetaan universumin metafyysinen rakenne; on pyrittävä löytämään myös sen metafyysinen merkitys.

2.2 Teodikeat

Tässä tutkielmassa Leibnizilla on merkittävä rooli, vaikka hänen ajatteluunsa ei tarkemmin syvennytäkään. Hän kuitenkin halusi muodostaa maailmasta metafyysisen kokonaiskäsityksen. Hän ideoi ”parhaan mahdollisen maailman” teorian, johon jäljempänä palataan.[4] Hänen teodikeansa perustui Jumalan perspektiiviin ja siihen, että täydellinen Jumala on toki tiennyt, mitä hän on tekemässä. Ilmeisen kristitty – mikä ilmenee monissa kohdin hänen kirjoituksissaan – Leibniz ajatteli, että maailman pahuus johtuu siitä, että luomisessa Jumala on yksinkertaisesti realisoinut ymmärryksessään olevan kuvan todellisuuden kokonaisuudesta, ja sille asiaintilallehan ei itse Jumalakaan voi mitään.[5] Leibniz todellakin piti juuri tätä nykyistä maailmantilaa pahuuksineen ja kärsimyksineen parhaana mahdollisena, mutta hän ei välttämättä tarkoittanut, että tämä maailma olisi paras mahdollinen ihmisen näkökulmasta.[6]

Leibniz eli valistuksen kynnyksellä ja sellaisen aikakauden taitteessa, jolloin hitaasti kehittynyt individualismi alkoi vähitellen saada sijaa ihmisten ajatusmaailmassa. Luonnontieteiden kehitys, teollistuminen ja yhteiskunnan sekularisoituminen saivat aikaan etääntymistä uskonnosta. Ihminen tuli itse oman elämänsä keskipisteeksi. Myös Jumalan olemassaoloa alettiin vähitellen yleisemmin epäillä, mutta Leibniz ei kuulunut epäilijöihin. Hän piti vahvasti kiinni teistisestä näkemyksestään ja esitti myös omia todistuksiaan Jumalan olemassaolosta.[7]

---

[3] Laajennettu käsitys fysiikan kaiken teoriasta.
[4] Parhaan mahdollisen maailman ajatus tavataan tosin jo Avicennalla (Ibn Sīnā): Hoover 2007, 177
[5] Roinila, Markku, filosofia.fi (julkaistu 4.10.2007, muokattu 22.1.2015)
[6] Tuomainen, Kari, Niin & Näin 1/1996, 51
Aho & Roinila 2011, 25-26, 83-85
[7] Aho & Roinila 2011, 28

Leibniz ei suinkaan ollut ensimmäinen, joka on pohtinut maailman pahuutta suhteessa Jumalan hyvyyteen. Teologian historian jättiläinen Tuomas Akvinolainen (1225-1274) käsittelee teoksensa *Teologian summa* ensimmäisessä osassa pahuuden ongelmaa. Jumalan olemassaoloa koskevassa osuudessa hän lainaa läntisen kristikunnan ehkä mahtavinta hahmoa, kirkkoisä Augustinusta (354-430) näkemystensä tueksi. Tuomas käyttää kvestiomenetelmää, eli lähtökohdaksi hän asettaa esiin jonkin väitteen tai kysymyksen, jolle hän esittää puoltavia perusteluja. Sitten hän esittää jonkin lyhyen vastalauseen, ja sen jälkeen hän vastaa tarkemmin esittämiinsä perusteluihin vasta-argumenteilla. Lopuksi hän tekee johtopäätökset, joilla kumotaan alkuperäinen väite. Niin hän teki myös Jumalan olemassaoloa koskevan aiheen yhteydessä eli 2. kvestion kolmannessa artiklassa.

Tuomaan kuvitteellisena lähtökohtana oli, että Jumalaa ei ole. [Videtur quod Deus non sit.] Hän perustelee asiaa pahan olemassaololla. [Invenitur autem malum in mundo. Ergo Deus non est.] Sitten hän viittaa lyhyesti Exodukseen (2. Moos 3:14) ja siirtyy käsittelemään aihetta tarkemmin. Siinä yhteydessä hän esittää viisi kuuluisaa jumalatodistustaan, ja lopuksi hän viittaa Augustinukseen:

> Augustinus sanoo Käsikirjassa[8]: "Koska Jumala on korkeimmalla tavalla hyvä, hän ei ollenkaan sietäisi pahan esiintymistä luomuksessaan, ellei hän olisi niin suuresti kaikkivaltias ja hyvä, että hän tekee pahastakin hyvää." Jumalan äärettömään hyvyyteen siis kuuluu se, että hän sallii pahojen asioiden olemassaoloa ja saa niistä aikaan hyvää.[9]
>
> Ad primum ergo dicendum quod, sicut dicit Augustinus in Enchiridio, *Deus, cum sit summe bonus, nullo modo sineret aliquid mali esse in operibus suis, nisi esset adeo omnipotens et bonus, ut bene faceret etiam de malo*. Hoc ergo ad infinitam Dei bonitatem pertinet, ut esse permittat mala, et ex eis eliciat bona.[10]

Jumalaan järkähtämättömällä uskonvarmuudella luottavalle Augustinukselle maailman pahuus ei ollut minkäänlainen ongelma, ja hänen teologiaansa vahvasti nojaava Tuomas on samoilla linjoilla: Jumala tekee pahastakin hyvää. Kärsimyksen tematiikkaa onkin käsitelty runsaasti jo antiikin filosofeista lähtien, Jobin kirjaa unohtamatta. Nykyisin hyvän Jumalan olemassaoloa puolustavia teodikeoita ovat esittäneet muiden muassa Alvin Plantinga, Richard Swinburne ja Eleonore Stump. Myös islamilaisessa filosofiassa teodikeaa on käsitelty.[11] Siinä korostetaan erittäin vahvaa luottamusta armollisen Jumalan täydelliseen suvereeniuteen ja siihen ehdotonta alistumista.

---

[8] Kyseessä on Augustinuksen teos Usko, toivo, rakkaus. Suomentanut Timo Nisula. Helsinki: Kirjapaja Oy, 2004.
[9] Tuomas Akvinolainen, Summa Theologiae I, q2, a3. Suomennos latinasta: Toivo Holopainen, Helsingin Yliopisto.
[10] Tuomaan teksti latinaksi: http://www.corpusthomisticum.org/sth1002.html
[11] Markham teoksessa Abu-Rabi 2010, 24

2.3 Antiteodikeat

Leibnizin parhaan mahdollisen maailman idea joutui ankaran kritiikin kohteeksi Lissabonin maanjäristyksen (1755) aiheuttaman valtavan tuhon takia.[12] Erityisesti valistusfilosofi Voltaire (1694-1778) pilkkasi Leibnizia avoimesti teoksessaan *Candide* (1759).[13] Kaikkivaltiaan hyvyyden puolustaminen tuli yhä vaikeammaksi. Toki maailmassa on pahuutta ja kärsimystä ollut koko sen historian ajan, mutta tuo hirvittävä katastrofi, jonka seurauksena jopa 100 000 ihmistä sai surmansa, sai monet ihmiset vakavasti epäilemään Jumalan olemassaoloa ja vähintään hänen hyvyyttään.

Lissabonin jälkeen teodikea-ajattelu, jolla pyritään löytämään pitäviä perusteluja Jumalan suvereenille hyvyydelle, on joutunut ahtaalle. Maailmansodat 1900-luvulla ajoivat teodikeat vielä entistäkin ahtaammalle. Erityisesti holokausti oli ihmisille liikaa – hyvä Jumala ei kerta kaikkiaan voisi sallia sellaista hirvittävää pahuutta. Merkittävät filosofit ja ajattelijat, jotka ovat pyrkineet syväluotaamaan aihetta eettiseltä kannalta aivan pohjaan saakka, ovat pitäneet kaikkia esitettyjä teorioita arveluttavina ja moraalisesti kestämättöminä. Heitä ovat esimerkiksi Immanuel Kant (1724-1804), Fjodor Dostojevski (1821-1881), William James (1842-1910) ja Emmanuel Lévinas (1906-1995). Heidän mielestään maailman pahuudelle ei ole esitetty sellaisia Jumalaa puolustavia syitä tai perusteluja, jotka kestäisivät syvemmän eettisen tarkastelun.[14]

Suomessa antiteodikeakeskustelua on viritellyt uskonnonfilosofian professori Sami Pihlström. Hänen yhdessä kirjallisuustieteen professori Sari Kivistön kanssa kirjoittamassaan teoksessa *Kantian Antitheodicy – Philosophical and Literary Varieties* käsitellään kärsimyksen ja pahuuden todellisuutta filosofian ja kirjallisuuden perspektiivistä.[15] Nimensä mukaisesti teoksen lähtökohtana on Kantin esittämä antiteodikean ajatus, jonka mukaan ”kaikki pyrkimykset selittää kärsimyksen merkitys ovat eettisesti ongelmallisia”.[16] Kantia mukaillen heidän mielestään mikään teodikea ei kykene tarkastelemaan maailmaa kärsivän ihmisen näkökulmasta riittävällä vakavuudella. Teodikeat ovat luonnostaan teosentrisiä, mutta toisaalta teologinen metafysiikkahan on aina teosentristä. Ihmisen (ja myös eläimen!) tarkoitukseton ja absurdi kärsimys ei kuitenkaan aivan välttämättä ole etiikaltaan täysin selittämättömissä teodikean pohjalta. Tässä tutkielmassani vastaan samalla kirjan tekijöille heidän huoleensa esittämällä oman näkemykseni aiheesta.

---

[12] Pararas-Carayannis 1997. The Great Lisbon Earthquake and Tsunami of 1 November 1755. http://www.drgeorgepc.com/Tsunami1755Lisbon.html
[13] Tieteen termipankki. http://tieteentermipankki.fi/wiki/Filosofia:teodikean_ongelma
[14] Pihlström 11.4.2017. Areiopagi.
[15] Pihlström & Kivistö 2017
[16] Kivistö 21.3.2017. Kirjallisuudentutkimuksen blogi.

3. Dilemma?

3.1 Jumalan olemassaolo

Näkemykseni mukaan Jumalan olemassaolo on jokseenkin yhtä kummallista kuin maailman olemassaolo – eli ei yhtään sen kummallisempaa tai vähemmän kummallista. Argumentteja puolesta ja vastaan on esitetty koko ihmiskunnan historian ajan. Elämme keskellä iänikuista mysteeriä, mutta haluan kääntää kysymyksen painopisteen modaaliseksi:

Maailma on varmasti olemassa.
=> Luojan[17] olemassaolo on mahdollinen.

Uskonnonfilosofisia kysymyksiä ajatellaan usein liian vaikeasti. Joskus yksinkertainen päättely tuottaa ymmärrystä tyydyttävän ratkaisun. Olemassaolomme on suuri mysteeri. Teismin ja ateismin välinen taistelu tuntuu loputtomalta. Pidän kuitenkin täysin itsestään selvänä seuraavaa uskomisen rationaalisuutta puolustavaa lauseparia:

Luojan olemassaolo on varmasti mahdollinen.
=> Uskominen on älyllisesti oikeutettua.

Kysymys ei siis ole tiedosta tai Jumalan olemassaolon todistamisesta vaan uskonnollisen uskon oikeutuksesta. Mielestäni asia on äärimmäisen yksinkertainen ja aivan vastaansanomattoman selkeä. Epistemologisessa mielessä teistiltä saatetaan vaatia jonkinlaista konkreettista evidenssiä uskon tueksi, mutta puhtaan filosofisessa mielessä mitään muita perusteita ilmeiselle itsestäänselvyydelle ei tarvita. Kyseessä on a priori -kategoriaan kuuluva asia. Toki oman näkemykseni mukaan luomakunta sisältää itsessään aivan riittävästi viitteitäkin Luojan olemassaolon puolesta.

Yllä oleva koskee tietenkin kaikkea teististä ajattelua. Kristinuskon erityismerkitystä ja siihen liittyvää maailmankatsomusta koskevat perustelut jätän tässä yhteydessä käsittelemättä, vaikka ne ovatkin täysin sopusoinnussa myös seuraavaksi esittelemäni parhaan mahdollisen maailman teorian kanssa.

3.2 Paras mahdollinen maailma?

Ajattelen niin, että määritellessään maailmamme parhaaksi mahdolliseksi, Leibnizin ajatusrakennelma jäi puolitiehen. Haluan lyhyesti jatkaa pohdintaa, vaikka tiedän sen olevan

---

[17] Luojalla tarkoitan Jumalaa, Absoluuttia, maailmankaikkeuden suvereenia hallitsijaa, kaikkeuden ylivertaista ja kaiken ateistisen ajattelun vastaista ja itsestään tietoista entiteettiä, jota suurempaa ei ole olemassa ja joka on kaiken olevaisen perimmäinen ja välttämätön alkusyy ja ylläpitäjä sekä kaiken lähtökohta ja olemus ja päämäärä ilman panteistista luonnetta.

spekulaatiota. Mielestäni uskonnonfilosofian piiriin kuitenkin mahtuu määrättömästi luovaa ajattelua, kunhan teorian kokonaisuus on sisäisesti koherentti, rationaalinen ja järjellisesti perusteltavissa. Jonkinlainen ekstensiivisyys kuuluu teologiseen metafysiikkaan, onhan tutkimisen kohde tunnetusti jokseenkin tavoittamattomissa. Silti hakuammunta voi joskus tuottaa hyviäkin tuloksia.

Esitän, että Luoja on luonut *täydellisen maailman* – juuri tämän, jossa me elämme. Täydellisen kaikenkattavuudessaan eli siinä mielessä, että mitään ei puutu: on hyvää ja pahaa ja kaikkea siltä väliltä, on valkeutta ja pimeyttä ja kaikkea siltä väliltä, on taivas ja helvetti ja kaikkea siltä väliltä, on kaunista ja rumaa ja kaikkea siltä väliltä, on suurta ja pientä ja kaikkea siltä väliltä, on pyhää ja saastaista ja kaikkea siltä väliltä; on autuutta ja kärsimystä ja kaikkea siltä väliltä.[18]

Jos Luoja onkin luonut täydellisen maailman, meidän nykyisen maailmamme, tämä ei silti välttämättä olekaan vielä *paras mahdollinen maailma*, ei ainakaan tässä ajassa ja meidän kokemuksemme kannalta. Ehkäpä Luoja, joka toisaalta vaikuttaa moraalisesti neutraalilta ja tuntuu sijoittuvan hyvän ja pahan tuolle puolen, osoittaakin hyvyytensä siinä, että hän luo (tai on jo luonut) myös parhaan mahdollisen maailman, jossa rakkaus hallitsee suvereenisti ja jossa pahaa ei ole. Tämä koskee sekä luonnollista että moraalista pahaa.

Kun ajatellaan luomakuntaa moniulotteisena ja koko historian – menneet ja tulevat – kattavana kokonaisuutena, on helppoa kuvitella kaiken olevan Luojan kannalta jo valmiina. Imaginaariajan[19] perspektiivistä ajallinen ja ajaton saattavat olla osin päällekkäisiä. On hämmästyttävää, että jo kirkkoisä Augustinus kykeni järkkymättömän uskonsa pohjalta aavistamaan jotakin ajan suhteellisuudesta, samoin hänen jälkeensä filosofi Boëthius (480-524) ja keskiajalla vieläkin kirkkaammin Petrus Damianus (1007-1072).[20]

Tämä spekulatiivinen teoriani ei tietenkään täydellisesti poista teodikean ongelmaa, eikä se toisaalta anna tyhjentäviä vastauksia myöskään antiteodikean asettamiin teräviin ja väistämättömiin kysymyksiin, joista keskeisin lienee huoli henkilökohtaisen kärsimyksen vähättelemisestä. Väitän, että esittämäni spekulaatio kuitenkin lieventää dilemman ehdottomuutta kaikkivaltiaan Jumalan hyvyyden ja maailmassa olevan pahuuden ja kärsimyksen yhteensopimattomuudesta ja on siten uskonnonfilosofisesti relevantti.

[18] Perspektiiviharhan välttämiseksi on hyvä tiedostaa, että ääripäitä ilmenee maailmassa kokonaisuuteen nähden vain vähäisessä määrin, ja luomakunnassa näyttää vallitsevan suurimmaksi osaksi seesteinen harmonia. (Vrt Avicenna, kts Hoover 2007, 177) Ja jos ajatellaan mahdollista alkuräjähdystä, koko maailmankaikkeus, joka nyt on aktuaalinen, on alussa ollut potentiaalisena yhdessä pienessä pisteessä.
[19] Hawking 2003, 58-60
[20] Holopainen teoksessa Hirvonen & Saarinen 2008, 38

Vastaväitteenä tulee helposti ensimmäisenä mieleen kysymys, miksei sitten Luoja luonut suoraan parasta mahdollista maailmaa. Vastaan, että ehkä Luoja olisi voinut ollut luomatta edellä kuvatun mukaisen täydellisen maailman, mutta sekään vaihtoehto ei tunnu kaikilta osin tyydyttävältä: ehkä pahaa tarvitaan myös referenssiksi. Ja jos viitataan edellä mainittuun ajan suhteellisuuteen, ehkäpä kaikki onkin luotu jo kerralla valmiiksi. Joka tapauksessa, jos Luoja on olemassa, hän lienee luonut parhaalla mahdollisella ajatuksella ja intentiolla juuri tällaisen universumin, eikä se ole yksioikoisesti ristiriidassa hänen hyvyytensä ja kaikkivaltiutensa kanssa. Siinä mielessä voidaan sanoa, että Leibniz oli oikeilla jäljillä.

Edellä esitetyn perusteella voisi olla jopa melko naiivia ajatella, että Jumala olisi päättänyt luoda pelkästään taivaan ihanuuden, jossa ei olisi häivääkään minkäänlaisesta pahuudesta tai kärsimyksestä tai pimeydestä. Sellainen ei olisi täydellinen vaan puutteellinen ja epätäydellinen maailma. Voimme siis päätellä, että luomakunnan kaikenkattavuudessaan täydellinen nykytila johtuu Jumalan täydellisyydestä. Lisäksi voidaan ajatella, että pahakin tavallaan palvelee hyvää pysymällä poissa (ehkäpä rinnakkaisessa todellisuudessa sijaitsevasta) parhaasta mahdollisesta maailmasta, jota uskonnollisessa kielessä kutsutaan taivasten valtakunnaksi; oma maailmamme tuskin sellaiseksi kehittyy. Kaiken tämän pohjalta on mahdollista ajatella, että Jumala on kaikkivaltias ja hyvä.

On selvää, että teodikean ongelmaan on hyvin vaikea löytää ymmärrystä tyydyttävää ratkaisua ilman metafysiikan rinnakkaistodellisuuksiin viittaavia ulottuvuuksia. Erityisen ilmeistä tämä on uskonnoissa: pahaa ja kärsimystä ei voida ymmärtää ilman kuoleman jälkeistä elämää, hyvitystä ja tuomiota, ja puntit tasataan tuonpuoleisessa. Näin ollen uskontojen hapuilujen voidaan ajatella olevan metafyysisessä mielessä oikean suuntaisia.

Lopuksi lienee syytä tunnustaa, että ihminen käsittää Jumalasta ja olemassaolosta ja maailmankaikkeudesta ehkä yhtä vähän kuin kalkkuna kvanttimekaniikan kaavoista: paperi on edessä, pää kallistelee puolelta toiselle ja silmät räpyttelevät, mutta mitään ei tapahdu pienen pääkopan sisällä. Silti utelias ihminen on aina pyrkinyt ja edelleenkin pyrkii mieltään rasittamaan ja ymmärtämään vaikeita; siihen hänet lienee luotukin.

$$\psi_{n\ell m}(r,\theta,\phi)=\sqrt{\left(\frac{2}{na_0}\right)^3\frac{(n-\ell-1)!}{2n[(n+\ell)!]^3}}e^{-r/na_0}\left(\frac{2r}{na_0}\right)^\ell L_{n-\ell-1}^{2\ell+1}\left(\frac{2r}{na_0}\right)\cdot Y_\ell^m(\theta,\phi)$$

Kvanttimekaniikkaa: Schrödingerin yhtälö (Wikipedia)

4. Loppusolmu, toivon pilkahdus

Luomakunta elää kärsimyksen keskellä. Buddhalaisuudessa kärsimys on kaiken elämän ja uskonnollisuuden keskiössä. Islamissa on fatalistinen vire, ja kaikessa – hyvässä ja pahassa – alistutaan Allahin tahtoon. Kristinuskossakin oppi rakentuu hyvin paljon kärsimyksen ympärille. Elämään kuuluu kaaosta, kärsimystä ja kuolemaa. Luonnon armottomuus ja julmuus kuuluvat kokonaisuuteen. Ihmisen pahuus ilmenee karmeimmillaan sodissa. Ihminen ei näytä siinä suhteessa edes viisastuvan, koska aina on sota meneillään jossakin päin maapalloa. Ei ole ihme, että kärsimyksen ja pahuuden ongelma on askarruttanut ihmisiä kautta historian myös filosofisessa mielessä. Jumala on ja pysyy piilossa, ja ehkä voidaan ajatella, että piilossa hänen pitääkin pysyä, jotta ihminen voisi olla moraalisissa valinnoissaan täysin vapaa. Mutta miksi hän sallisi myös aivan äärimmäistä kärsimystä ja pahuutta? Siihen kysymykseen tämä tutkielma on pyrkinyt vastaamaan.

Antiteodikea ei oikeastaan ratkaise yhtään mitään, se korkeintaan kykenee ampumaan alas kelvotonta teodikeaa ja apologiaa. Sitä ei kuitenkaan voida käyttää pätevänä argumenttina teismiä vastaan tai ateismin puolesta, eikä antiteodikeoita liene suoranaisesti sellaiseen debattiin tarkoitettukaan. Kärsimys on läsnä, vaikka sille ei löytyisikään ymmärrettäviä perusteita, ja hyvän Jumalan olemassaolo on kärsimyksestä ja maailman pahuudesta huolimatta edelleenkin mahdollista.

Teodikeaa kritisoitaessa ei ehkä riittävästi huomioida, että perustelujen löytyminen kärsimykselle – sen pelkälle olemassaololle tai sen tarkoituksellisuudelle – saattaisi jo itsessään tarjota kärsivälle lohtua. Ainakin luottavainen uskonasenne ja turvautuminen armolliseen Jumalaan kaiken kivunkin keskellä voi toimia ihmiselle hyvinkin vahvana lohdutuksena ja toivona. Silti on muistettava, että elävään luomakuntaan kuuluu paljon muutakin kuin ihminen. Myös eläinten kärsimykselle on vaikea löytää sellaisia puolustuksia, jotka eivät niiden tuskaa vähättelisi. Uskonnollisesta lohdutuksesta, joka koskee koko luomakuntaa, löytyy kuitenkin kaunis esimerkki Uudesta testamentista apostoli Paavalin ilmaisemana:

> Päättelen siis, etteivät tämän nykyisen ajan kärsimykset ole verrattavissa siihen kirkkauteen, joka on ilmestyvä meihin. Koko luomakunta ikävöi ja odottaa hartaasti Jumalan lasten ilmestymistä. Luomakunta on näet alistettu katoavaisuuden valtaan, ei omasta tahdostaan vaan alistajan, kuitenkin sen toivon varaan, että itse luomakuntakin vapautetaan turmeluksen orjuudesta Jumalan lasten kirkkauden vapauteen. Me tiedämme, että koko luomakunta yhdessä huokaa ja on synnytystuskissa aina tähän hetkeen asti. (Room 8:18-21)[21]

[21] Raamattu Kansalle -käännös (2009). Normaali tekijänoikeuslain mukainen rajattu tekstin lainaus, kuten Raamatun jakeet ja katkelmat, on sallittu. Lähde eli Raamattu Kansalle -käännös on mainittava. http://www.raamattukansalle.fi/?sid=4 (Tarkasteltu 24.1.2018)

Minusta itsestäni tuntuu usein siltä, että tarkoituksettomalta ja absurdilta vaikuttavan kärsimyksen tähden olisi parempi, että maailmaa ei olisi laisinkaan olemassa. Mahdollinen Luoja on kuitenkin päättänyt toisin. Joka tapauksessa me olemme nyt olemassa, ja maailmassa on paljon selittämätöntä, käsittämätöntä kärsimystä. Henkilökohtaiselle kärsimykselle on vaikea löytää mitään merkitystä tai tarkoitusta, ja kärsimyksen yksioikoinen instrumentalisointi tai helppojen vastausten tarjoaminen kärsivälle tuntuisi suorastaan puoskaroinnilta.

Kärsivän ihmisen lohduttaminen on kuitenkin inhimillistä, ja sellaista on joka tapauksessa jaloa harjoittaa, kunhan se tapahtuu vierellä eläen ja ilman syyllistämistä tai taka-ajatuksia tai valmiiden patenttivastausten antamista. Paras lääke eksistentiaaliseen ahdistukseen lienee toivo. Jos hyväntahtoinen Jumala on olemassa, teistiselle maailmanselitykselle ja siihen liittyvälle mielenrauhalle on kaaoksenkin keskellä edellytyksiä, vaikka Jumala esitelläänkin tässä tutkielmassa ehkä etäisempänä ja pelottavampana kuin esimerkiksi joissakin perinteisissä kristinuskon tulkinnoissa, joissa hänet nähdään lähes yksinomaan lempeänä taivaallisena isänä.

Tämän syvälle metafysiikkaan sukeltavan uskonnonfilosofisen tutkielman sanomana on lohdullinen ajatus siitä, että ehkä tämän nykyisen maailman on tarkoitus olla juuri sellainen kuin se on, kuitenkin ilman determinaation kahletta: Jumala on luonut sekä kaikenkattavuudessaan täydellisen maailman, jossa on hyvän ohella myös pahuutta ja kärsimystä, että parhaan mahdollisen maailman, jossa pahuutta ja kärsimystä ei ole. Universumin täydellisyys ja parhaus johtuvat Jumalan kaikkivaltiudesta ja hyvyydestä. Ja ehkä oman elämämme tarkoituksena on yksinkertaisesti olla olemassa, kukin omalla paikallamme. Näin ollen tulevaa parasta mahdollista maailmaa luottavaisesti odottavan ihmisen sisäistä elämää voi hallita harmoninen uskon, toivon ja rakkauden kolmiyhteys.

LIITE

Körö körö kirkkoon

Tutkielmani johdannossa arvioin, että pahuuden ja kärsimyksen olemassaolo on ollut tärkeä syy ihmisten ateistisille kannoille. Mielestäni niin on ollut ainakin valistuksesta lähtien ja 1900-luvulle saakka. Erityisesti maailmansodat ovat olleet liian järkyttäviä monille ihmisille, joiden mielestä hyvää Jumalaa ei sellaisten hirvittävyyksien takia voi missään tapauksessa olla olemassa. Jumala ei sellaista äärimmäistä pahuutta voisi sallia.

Pohdiskelin asiaa, ja halusin selvittää, mikä lienee tilanne nykyään, eli missä määrin maailman pahuus on syynä sille, että ihmiset eivät usko Jumalaan. Päätin tehdä aihetta koskevan internet-kyselyn, jonka toteutin 16.-17.1.2018 yhteisöpalvelu Facebookissa. Viesti tavoitti 3360 Facebookin käyttäjää, joista kyselyyn vastasi yhteensä 350 henkilöä, ja heistä arvioni mukaan kaikki ovat aikuisiässä. Ateisteja vastaajista oli yhteensä 212. Henkilöiden oli valittava yksi neljästä vaihtoehdosta vastauksena seuraavaan kysymykseen:

Kuinka kärsimyksen ja pahuuden olemassaolo vaikuttaa kohdallasi Jumalaan uskomiseen?

1a. Olen ateisti. Maailman pahuus on yksi merkittävä syy olla uskomatta Jumalaan.
1b. En ole ateisti. Maailman pahuus heikentää uskoani (tai vahvistaa agnostista skeptisyyttäni).
2a. Olen ateisti. Maailman pahuus ei ole erityisen merkittävä syy ateismiini.
2b. En ole ateisti. Maailman pahuus ei vaikuta uskooni (tai agnostiseen skeptisyyteeni).

Koska tutkimuskohteena olivat nimenomaan ateistiset kannat, kohdat 1a ja 2a tuottivat relevantin data-aineiston. Tulos oli hieman yllättävä, sillä 88 % ateisteista oli sitä mieltä, että maailman pahuus ei vaikuta heidän ateismiinsa (2a). Vain 12 % ateisteista siis vastasi maailman pahuuden olevan merkittävä syy heidän ateismilleen (1a).

Syynä kyselyn toteuttamiseen Facebookissa oli se, että siellä on valmiina helppo ja selkeä järjestelmä. Kysely tarjoaa monestakin syystä vain suuntaa-antavia tuloksia, eikä se ehkä täytä kaikissa kohdin tiukan tieteellisiä kriteereitä, mutta se on ollut tarkoituskin toteuttaa lähinnä referenssiksi. Yksi kyselyn heikkous oli se, että henkilöt näkivät muiden vastaukset jo ennen kuin itse vastasivat, mikä mahdollisesti vaikutti valintoihin. Lisäksi kyselyssä ei otettu huomioon sitä, että maailman pahuus saattaa aiheuttaa myös Jumalaan turvautumista pikemminkin kuin etääntymistä uskosta, mikä tuotiin esiin joissakin palautteissa. Tämä puute ei kuitenkaan ole vaikuttanut tuloksiin, koska tarkoituksena oli tutkia nimenomaan ateistien ajatuksia. Siinä mielessä kohdat 1b ja 2b olivat täyteaineistoa, mutta silti mielenkiintoinen havainto niiden pohjalta oli se, että maailman pahuus ei juurikaan uskoa horjuta. Seuraavassa kuvakaappaus Facebookin kyselystä:

James Hirvisaari loi kyselyn tapahtumassa Teodikea-kysely.
Julkaisija: James Hirvisaari · Eilen 11:09 ·

KYSYMYS: Kuinka kärsimyksen ja pahuuden olemassaolo vaikuttaa kohdallasi Jumalaan uskomiseen?

2a. Olen ateisti. Maailman pahuus ei ole erityisen merkittävä syy ateismiini. ... 182

2b. En ole ateisti. Maailman pahuus ei vaikuta uskooni (tai agnostiseen skeptisyyteeni). ... 118

1a. Olen ateisti. Maailman pahuus on yksi merkittävä syy olla uskomatta Jumalaan. +22

1b. En ole ateisti. Maailman pahuus heikentää uskoani (tai vahvistaa agnostista skeptisyyttäni). +12

3 360 henkilöä tavoitettu

Johtopäätöksenä kyselyn tuloksista voidaan päätellä, että ainakin tämän otannan perusteella ateisteilla näyttäisi selkeästi olevan muut kuin maailman pahuudesta johtuvat syyt olla uskomatta Jumalaan. Silti järjellisten perustelujen löytyminen ratkaisemattomana pidettyyn pahan ja kärsimyksen ongelmaan uskonnonfilosofian kautta oletettavasti jonkin verran vähentäisi ateismin suosiota. On selvää, että dilemman ehdottomuuden pehmentäminen, mitä tutkielmassa on tavoiteltu, raivaa tilaa myös metafyysiselle paradigman muutokselle.

James Hirvisaari

Kirjallisuus ja lähteet

Abu-Rabi, Ibrahim M. (2010). *Theodicy and Justice in Modern Islamic Thought: The Case of Bediuzzaman Said Nursi.* Ian Markhamin artikkeli: *Living Life in the Light of Death: A Conversation with Bediuzzaman Said Nursi.* Farnham, Surrey: Ashgate.

Augustinus Aurelius. *Usko, toivo, rakkaus: Käsikirja Laurentiukselle.* Suom. Nisula, Timo (2004). Pyhiinvaeltaja. Helsinki: Kirjapaja.

Hawking, Stephen W. (2003). *Maailmankaikkeus pähkinänkuoressa*. Suom. Risto Varteva. Helsinki: WSOY.

Hirvonen, Vesa & Saarinen, Risto toim. (2008). *Keskiajan filosofia.* Toivo Holopaisen artikkeli: *Varhaiskeskiaika*. Helsinki: Gaudeamus.

Hoover, Jon (2007). *Ibn Taymiyya's Theodicy of Perpetual Optimism.* Brill. Leiden, Boston.

Kant, Immanuel. *Religion and Rational Theology.* Käännös ja toim. Di Giovanni, George & Wood, Allen W (1996). Cambridge Edition of the Works of Immanuel Kant. Cambridge: Cambridge University Press.

Kivistö, Sari (21.3.2017) Internet-artikkeli. *Self-helpiä kärsimykseen.* Kirjallisuudentutkimuksen blogi. Tampereen yliopisto. http://blogs.uta.fi/kirjallisuus/2017/03/21/self-helpia-karsimykseen/ (Tarkasteltu 19.1.2018)

Koistinen, Timo (2001). *Usko ja tiedollinen oikeutus.* Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran Julkaisuja. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura.

Leibniz, Gottfried Wilhelm (1710). *Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal.* Amsterdam: chez Isaac Troyel.

Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Monadologia*. Kauppi, Raili & suom. Siukonen, Jyrki (1995). Helsinki: Gaudeamus.

Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Filosofisia tutkielmia.* Toim. Aho, Tuomo & Roinila, Markku (2011). Suom. Aho, Tuomo ym. Helsinki: Gaudeamus. Helsinki University Press.

Mathewes, Charles T. (2001). *Evil and the Augustinian Tradition.* Cambridge: Cambridge University Press.

Pihlström, Sami (11.4.2017**).** Internet-artikkeli. Areiopagi. *Pahan ongelma ei ole vain älyllinen ongelma: huomioita pragmatistisesta antiteodikeasta.* https://www.areiopagi.fi/2017/04/pahan-ongelma-ei-ole-vain-alyllinen-ongelma-huomioita-pragmatistisesta-antiteodikeasta/ (Tarkasteltu 19.1.2018)

Pihlström, Sami & Kivistö, Sari (2016). *Kantian Antitheodicy – Philosophical and Literary Varieties.* Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.

Plantinga, Alvin (1974). *The Nature of Necessity.* The Clarendon Library of Logic and Philosophy. Oxford: Clarendon Press.

Plantinga, Alvin & Tooley, Michael (2008). *Knowledge of God.* Great Debates in Philosophy. Malden, MA; Oxford: Blackwell Pub.

Roinila, Markku (4.10.2007, muokattu 22.1.2015). *Leibniz: Moraalifilosofia ja teodikean ongelma.* http://filosofia.fi/node/2414 (Tarkasteltu 19.1.2018)

Rutherford, Donald (1995). *Leibniz and the Rational Order of Nature*. Cambridge University Press, New York.

Stump, Eleonore (2010). *Wandering in Darkness: Narrative and the Problem of Suffering.* Oxford: Clarendon.

Swinburne, Richard (1998). *Providence and the Problem of Evil.* Oxford: Clarendon Press.

Timpe, Kevin toim. (2009). *Metaphysics and God: Essays in Honor of Eleonore Stump.* Routledge Studies in the Philosophy of Religion. New York: Routledge.

Tuomainen, Kari (1996). *Leibnizin Jumalasta*. Niin & Näin 1/1996, 51. https://netn.fi/artikkeli/leibnizin-jumalasta (Tarkasteltu 19.1.2018)